

KÖRÖSI KATALIN

Vidékvizsgálatok a parasztság után

Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós, szerk.:
Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések
a magyar vidéken. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet –
MTA Társadalomkutató Központ, 2005. 492 p.
/Rendszerváltás Magyarországon – műhelytanulmányok./

Tizenhárom évvel a rendszerváltás után a magyar néprajztudomány képviselői, kulturális antropológusok, szociológusok nagyszabású, kétnapos konferencián nem kevesebbre vállalkoztak, mint hogy láttelepet adjanak a vidéken élő népesség életminőségéről, életmódjáról, megélhetési stratégiáiról az ezredvégen, bemutassák és elemezzék az agráriumot (falvakat, mezővárosokat) érintő gazdasági, társadalmi és kulturális változásokat, s mindezeket keresztül – kimondva-kimondatlanul – megkíséreljenek választ találni olyan, a tudományág szempontjából alapvető jelentőségű kérdésekre, mint a „paraszti hagyomány”, a „népi kultúra” és a modernitás viszonya, valamint az etnográfia lehetséges útjai és eszközei ezek értelmezésében. Az előadások írott változatából született a tavaly napvilágot látott *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken* című kötet.

Bár e kezdeményezés a magyar néprajztudomány részéről nagyon is aktuális és hiánypótló, nem előzmények nélkül való. A *Rendszerváltás Magyarországon* címet viselő, több akadémiai intézetet összefogó NKFP-projekt keretében először 1999-ben egy, a kilencvenes években újjászülető kisüzemi agrárgazdaságok stratégiáit, esélyeit latolgató, néprajzi szempontból elemző tanácskozássra került sor, majd kis késéssel a konferenciakötet is napvilágot látott *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999* címmel (Szilágyi., szerk. 2002). Az ugyanebben a sorozatban, három év elteltével megjelent *Utóparaszti hagyományok...* e munka szerves folytatásának, a vizsgálati horizont kiteljesítésének tekinthető.

Jóllehet, jelen kötet szerkesztésében Szilágyi Miklós mellett Szarvas Zsuzsa és Schwarcz Gyöngyi is részt vett, a felvezető, a gondolati-tartalmi kereteket kijelölő írást hasonlóképpen Szilágyi Miklós jegyzi, aki ezúttal is szubjektív hangvétellel, elsősorban évtizedes gyűjtési tapasztalataira támaszkodva hívja fel a figyelmet a gazdálkodási gyakorlatban máig tetten érhető „közösségi hagyomány” továbbélésére és „néprajzi módszerekkel” történő elemzésének fontosságára. A sorozat fentebb említett első kötetének szerzői közül többen e könyvben is képviseltetik magukat, méghozzá néhányuk publikációja ugyanazon kutatás tanulságait tárgyalja. E kötet tanulmányainak túlnyomó része – a négy alfejezetből kettő teljes egészében – a címében is deklarált módon (*Gazdák és vállalkozók, Kisüzemi specializáció*) a mezőgazdasági termelés kisüzemi

kereteivel, a vidéki népesség gazdálkodási, túlélési stratégiáival foglalkozik, s a másik két tematikus egység néhány írásának is ez jelenti a kiindulópontját. Összesen mintegy 22-25 tanulmány – ami már önmagában is több dolgot jelez. Egyrészt mutatja, hogy az utóbbi években mennyi kutató érezte fontosnak, hogy a rendszerváltást követő gazdasági-társadalmi átalakulás hatásaival, ezen belül is a kollektivizált mezőgazdaság romjain létrejövő, (újja)születő agrárgazdaságok helyzetével foglalkozzon, mindezt ráadásul úgy, hogy a néprajztudomány viszonylag „későn ébredt”, s csak a kilencvenes évek legvégétől tűzte hivatalosan is napirendre az 1989–1990-es fordulatot követő évek vizsgálatát.¹ Másrészt azt is láttatja, hogy a néprajzkutatók számára szinte magától értetődően adódik a kérdés, hogy vajon a paraszti közösségek létalapját jelentő, norma- és szabályrendszerét kijelölő mezőgazdasági tevékenység napjainkban milyen szerepet tölt be a falvak és a mezővárosok életében.

E megközelítés az etnográfusok részéről a klasszikus értelemben vett társadalomnéprajzi hagyományok szerves folytatásának is tekinthető, amit – mint arra a későbbiekben részletesebben is kitérek – az utóbbi két-három évtizedben változó mértékben ugyan, de folyamatosan inspiráltak az agrárszociológiai kutatások. Emellett azonban természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a társadalomtudományi műhelyeket sem, amelyek a jelenkori társadalom (ideértve a határainkon túl élő magyar közösségeket is) antropológiai nézőpontból végzett változásvizsgálatát tűzték zászlajukra.² Az *Utóparaszti hagyományok...* kötet gerincét tehát az agráriumra összpontosító cikkek alkotják, ám emellett a könyvben egyéb megélhetési formákat (ipari munkavállalás, szolgáltatásorientált vállalkozás), a migráció és szuburbanizáció vagy a turizmus hatásait elemző, illetve az életmód és az értékrend átalakulása közötti összefüggésekre rávilágító írások is szerepelnek. A tanulmánygyűjteményben (és az azt megelőző konferencián) csaknem negyven szerző élt a lehetőséggel, hogy a legkülönfélébb terepeken szerzett tapasztalatait megossza a közvéleménnyel. A kutatók oldaláról nézve tehát a kötet egy nagyon is valós, sőt talán nem túlzás kijelenteni: elementáris igényt elégített ki, alátámasztva a néprajzi jelenkutatás aktualitását és fontosságát.³ Külön jelentőséggel bír, hogy a szerzők között magas a fiatalok aránya, s közülük nem egy kutatónak az „itt és most” vizsgálata (az etnográfiai megközelítés lényegéből adódóan a társadalom- és gazdaságtörténeti előzmények, nemzedékeken átörökített kulturális minták elemzésére támaszkodva) a természetes közege. Csak remélni lehet, hogy az *Utóparaszti hagyományok...* nem valamiféle lezárást jelent (amit aztán évtizedes szünet követ), hanem a vidéki, azaz különböző mértékben napjainkban is a mezőgazdasági termelésre utalt társadalom, társadalmi csoportok jelenéről, a „paraszti hagyományok”, értékrend és kulturális elemek mai szerepéről folytatott tudományos diskurzus kezdetét, mert megvitatásra érdemes kérdések akadnak szép számmal.

Először is érdemes elidőzni a címnél, hiszen az „utóparaszti hagyományok” fogalom használata – ha úgy tetszik, „leporolása” – már a konferencián is élénk vitát kavart. Többen megkérdőjelezték, hogy egyáltalán alkalmazható-e a terminus a rendszerváltást követően, a kilencvenes évek politikai, gazdasági és társadalmi környezetében kialakult kisüzemi gazdaságok vizsgálatára. Az „utóparasztság” ugyanis eredetileg társadalomtörténeti kategória, amelyet Márkus István a hetvenes évek Nagykőrösén folytatott kutatásai alapján alkotott meg (Márkus 1979; 1991). Márkus tételének lényege, hogy a parasztság felszámolódása a szocializmus évtizedeiben több lépcsőben játszódott le. Az „utóparasztság”

fogalommal eredetileg a Nagykőröst övező tanyás gyűrű egykori szegényparasztságát jelölte, majd más közösségekre (a fővároshoz közeli piacozófalvak zöldség- és gyümölcs-termesztő kertészcsaládjaira) is kiterjesztette. E csoportok közös jellemzője, hogy mezőgazdasági nagyüzemek alkalmazottaiként, termelősövetkezetek tagjaiként a társadalmi előmenetel, gyarapodás feltételeit a háztáji kisgazdaságaik teremtették meg számukra, ahol paraszti módon, önkíméletet nem ismerve dolgoztak, mindenekelőtt azért, hogy gyermekeiknek egyszer majd jobb legyen. Azaz: a múltból örökségül hozott paraszti munkamorált, gazdálkodási és gazdaságszervezési hagyományokat, közösségi normákat annak szolgálatába állították, hogy leszármazottjaiknak a paraszti létformán kívül teremtsenek egzisztenciát. Mindebből az is következik, hogy a Márkus-féle utóparasztság – amelynek életmódjában a paraszti és nem paraszti elemek sajátosan keverednek egymással – átmeneti kategória, és felszámolóddása lényegében idő kérdése.

A háztáji gazdaságok életmód- és mentalitáskonkváló szerepére a szociológia is felfigyelt, s a kollektivizált mezőgazdaság időszakában a magyar falvakban kirajzolódó polgárosodási és életvezetési stratégiákról, mintákról számos fontos munka született (Gyenes 1986; Juhász 1986–1987; Kovách 1988; Szelényi 1992). Anélkül, hogy a szerzők szisztematikusan éltek volna az „utóparasztság” fogalmával, rendkívül pontosan írták le azt az első és második gazdaság egyensúlyára alapozott paraszti, parasztpolgári attitűdöt, amely polgárosodásának kereteit mindenekelőtt a közösségi normák rendszere (mint az önellátás, a több lábbon állás eszményéhez való igazodás vagy a kockázatkerülő attitűd), a generációról generációra hagyományozott ismeretanyag jelölte ki.

Az „utóparaszti” fogalom sajátos módon a romakutatásokban bukkant fel ismét a kilencvenes évek közepén. Az utóparasztosodás (vagy parasztosodás) terminussal Szuhay Péter olyan roma közösségek megélhetési és integrációs stratégiáit jellemezte, amelyek a nagyüzemi mezőgazdasági munkahelyeken korábban elsajátított termelési, gazdálkodási ismereteikre támaszkodva kísérelnek meg bekapcsolódni a kisüzemi termelésbe, ami számukra egyben a többségi társadalomba történő integrálódás esélyét is jelenti.⁴ A fogalmat nem csupán a munkavállalás és a megélhetés kategóriái mentén használja, hanem kiterjeszti azokra az értékrendbeli sajátosságokra is, amelyek a korábbi évtizedekben a mezőgazdasági népesség, tehát a parasztság nagy részét általában jellemezték.

E meglehetősen sűrű jelentéssel bíró „utóparaszti” jelző a címválasztással nem csupán újra előtérbe került, hanem egyben az egész kötet hívozzava lett, ennél fogva a szerkesztők sem kerülhették meg, hogy exponálják, mit is értenek e fogalmon. Szilágyi Miklós az előzőekben felvázolt ellentmondás feloldására egy sokkal szélesebb értelmezési keretet javasol. Olvasatában az utóparaszti hagyomány a *szocialista korszakban kialakult* és társadalmilag elfogadottá vált, a „régit” és az „újat” működőképes, a közösség minden tagja számára felkínálkozó, cselekvési vezérfonallá szervezni képes kulturális rendszer, amely a munkás- és az alkalmazotti lét felszíne alatt a széttöredező paraszti hagyomány meghatározó elemeihez való eltökélt igazodást is jelentette. Ebben az értelemben látja indokoltnak „már nem-parasztiként, de még parasztnak meghatározni azt a közösségi hagyományt, mely a szocialista korszak velünk élő öröksége, s néprajzi módszerű társadalomelemzéseink tárgya” (9–10. p.).

A kötet szerzői közül csak korlátozott számban vállalkoztak arra, hogy írásaikban valamilyen mértékben reflektáljanak e kérdéskörre. Véleményem szerint ez azért (is) elgondolkodtató, mert az „utóparaszt” fogalom használata (avagy elutasítása) nem pusztán

terminológiai kérdés, hanem egyszersmind annak leképeződése, hogy a kutató miként viszonyul az általa görcső alá vett jelenségcsoporthoz. Általánosabb szinten: a magyar néprajztudomány miként határozza meg vizsgálatának tárgyát a 21. század első éveiben, amikor történelmi parasztságról lassan már az emberemlékezettel is nehezen befogható távlatokból beszélhetünk?

Kovács Katalin és Váradi Monika Mária számára azonban szinte megkerülhetetlen volt a feladat, hogy Márkus István nyomdokain végzett nagykőrösi terepmunkájuk tapasztalatait ezúttal a márkusi értelemben vett „utóparasztok” élethelyzetére kihegyezve összegezzék. Írásukban bemutatják, hogy a rendszerváltást követően föld- és eszköztulajdonhoz jutott családok – noha az évtized második felében a romló piaci viszonyok miatt a egyes gazdálkodásra berendezkedett tőkeszegény kisüzemek lehetőségei erősen beszűkültek – miként tértek vissza számos vonatkozásban a paraszti gazdálkodás eszményéhez, ami az utóparasztság eltűnésének folyamatát egy-két évtizeddel meghosszabbította.

Az „utóparaszti hagyományok” kérdéskörét a kötet szerzőinek jelentős része a gazdálkodás és gazdaság szervezés területén keresztül közelíti meg. Az esettanulmányok egy része a kilencvenes években (újja)formálódó kisüzemi termelői kör (őstermelők, kis-termelők, mezőgazdasági vállalkozók) gazdálkodási stratégiáit – mint ahogy azt a *Gazdák és vállalkozók* fejezetcím is jelzi – a paraszti és a vállalkozói minták kettőssége mentén elemzi.⁵ Több kutató kiemelt figyelmet szentel a gazdaság szervezésben tetten érhető társadalmi kapcsolatoknak és kooperációs formáknak,⁶ mások inkább az egyéni és lokális meghatározókra helyezik a hangsúlyt.⁷

Bár a kötet írásai az ország, sőt a magyar nyelvterület különböző, egymástól igen eltérő természeti adottságokkal és gazdasági-társadalmi előtörténettel rendelkező vidékeiről, településeiről tudósítanak, a tanulmánycsoportból egy meglehetősen koherens összkép bontakozik ki az agráriumból élő népesség és a mezőgazdasági kisüzemek mai lehetőségeiről. Általánosságban elmondható, hogy a rendszerváltást követően a megszűnésre ítéltetett és széthulló állami gazdaságok, termelészövetkezetek alkalmazottai, illetve a földhöz a szocializmus évtizedei alatt valamilyen módon még kötődő rétegek képviselői nagy reményekkel fogtak gazdálkodásba régi/új birtokaikon. Ennek hatására az (utó)paraszti gazdálkodás és létforma számos eleme született újjá, sok tekintetben visszavetve a vidék polgárosodását (vö. Juhász 1999). Ahogyan Tázláron fogalmaztak: „visszamentek parasztizálni” (30. p.). A kilencvenes évek derekától jelentkező értékesítési nehézségeknek és a támogatási rendszer kiszámíthatatlanságának hatására a több lábbon állásra berendezkedett, tőkeszegény kisgazdaságok azonban már egyre kevésbé tudták biztosítani a családok megélhetését. A szocializmus évtizedei alatt felhalmozott különböző tőkefajták (gazdasági, kapcsolati és kulturális tőke) egyszerűen elégtelennek bizonyultak a kilencvenes évek kedvezőtlen változásainak ellensúlyozására. A kilencvenes évek második felétől tehát mind többen kényszerültek arra, hogy az iparban vagy a tercier szektorban (ismét) munkát vállaljanak, és a mezőgazdasági termelés az önellátás vagy jövedelemkiegészítés szintjére szoruljon vissza (vö. Laki 1997). A munkaerőpiacra – a kedvezőtlen szociokulturális háttér és/vagy a település földrajzi-gazdasági helyzetéből adódó hátrányok miatt – visszakérülni nem tudó rétegek számára a fekete- és szürkegazdaság, illetve a különböző állandó és időszakos járuléiformák (előnyugdíj, rokkantnyugdíj, munkanélküli- és szociális segély) jelenthetnek alternatívát.⁸ A nagyobb gaz-

daságok egy része az előremenekülést választotta, és kényszerből működik tovább, a gazdálkodók egy csoportja pedig egyszerűen felhagyott a termeléssel.

Mindez nemcsak az életmódra, de a lokális közösségek kohézióját még a kollektív mezőgazdaság évtizedeiben is többé-kevésbé biztosító norma- és szabályrendszerekre is jelentős (helyenként radikális) hatást gyakorol. A változások ebből a szempontból történő értékelésére a szerzőknek csak egy része vállalkozott – írásaikban azonban rendkívül érzékletes példákat olvashatunk.⁹

A kötet tanulmányainak jelentős csoportjában a kutatók az életmód és az értékrend, illetve az ezt tükröző társadalmi kapcsolatháló átalakulása közötti összefüggésekre összpontosítanak. Különösen drasztikus változásokról tudósítanak az erdélyi terepeken végzett kutatások, ahol az 1989-es politikai fordulat és az ezt követő gazdasági-társadalmi változások lavinaszerű kulturális-mentális folyamatokat indítottak el. Fokozottan igaz ez a Ceaușescu-éra évtizedei alatt (részben mesterséges) elszigeteltségben élő magyarlakta területekre, ahol a hagyományok által szabályozott kulturális rendszer néhány év leforgása alatt, a terepre vissza-visszajáró néprajzos, antropológus szeme láttára bomlott fel.¹⁰

Ezen a ponton azonban szeretnék egy, a kötet felépítésére, szerkesztési elveire vonatkozó rövid kitérőt tenni. Noha egy nyilvános konferencia előadásainak sajtó alá rendezése jóval problematikusabb feladat, mint egy egységes szempontrendszer alapján, felkérésre megírt tanulmánykötet szerkesztése, legalább a címválasztással fel lehetett volna oldani néhány ellentmondást. A már említett „utóparaszti hagyományok” terminus használata mellett a „magyar vidéken” kitétel is kételyeket ébreszthet az olvasóban, hiszen a kötet írásai közül nyolc – a cikkeknek tehát csaknem egynegyede – Magyarországon kívül, Romániában és Szlovéniában folytatott kutatások tanulságait összegzi. A határainkon túl élő magyar közösségek vizsgálata természetesen az etnográfia fontos feladata (a kortárs jelenségek elemzése pedig talán kiváltképp!), a pontatlan címválasztás azonban nem kívánt áthallásokra ad lehetőséget. Talán éppen ez az ambivalens helyzet eredményezte, hogy az Erdélyről szóló írások – egy kivétellel – végül egy külön fejezetben szerepelnek (*Értékrend és életforma*), méghozzá a kötet legvégén, pedig tematikájuk alapján ez a csoportosítás nem feltétlenül indokolt.¹¹

Az agrárszektor helyzetének alakulása, a kisüzemi mezőgazdasági termelés felfutása, majd a lehetőségek beszűkülése természetesen csak egy a falvakat alapjaiban érintő társadalmi-gazdasági folyamatok közül a rendszerváltás óta. A kilencvenes években tömeges méreteket öltött a belső migráció és a szuburbanizáció, s e kérdéskör az etnográfusok érdeklődését is felkelteni látszik. Az elmúlt másfél évtizedben a budapesti agglomeráció képe gyökeresen átalakult. A felső és középosztálybeli családok nagyarányú kiköltözéséről a budai hegyvidék falvaiba, az ezt kísérő ingatlanfejlesztésekről, illetve a helyi társadalom régi és új csoportjai közötti konfliktusokról a kötetben két esettanulmányt is olvashatunk.¹² Ellenkező előjelű migrációs folyamatoknak, azaz alacsony társadalmi státusú emberek tömeges kiáramlásának és az ezzel járó szegregációnak lehetünk tanúi a települések külterületein, a városok körüli zártkerti övezetekben,¹³ tanyás és aprófalvas térségekben – ez utóbbi két kérdés viszont sajnos nem, illetve csak érintőlegesen¹⁴ jelenik meg a kötetben. Az egyes dél-dunántúli aprófalvakban felbukkanó külföldi ingatlantulajdonosok, nyaralók, illetve a különböző indíttatással betelepülők közötti interakciók és érdekellentétek ugyancsak érdekes közösségtanulmányokra adnak lehetőséget.¹⁵ Az idegenforgalmi szempontból jelentős területeken fekvő települések számára

a turizmus jelent(het) kitörési pontot, bár a gazdasági érdekcsoportok és a helyi lakosság közötti kooperáció gyakran nem minden konfliktus nélküli.¹⁶

A kötetben érdekes módon kevés szó esik a helyi hatalmi struktúrákról, a régi és új elitek szerepéről a nyilvánosság, a lokális gazdaság, kultúra alakításában. Pedig a kilencvenes évek közepétől a terület- és vidékfejlesztési forrásokért folytatott verseny, a pályázati rendszer arra ösztönzi a helyi eliteket (is), hogy új stratégiákat, gazdasági előnyök-ké konvertálható kulturális imázsokat fogalmazzanak meg. A kívülállók, a vidékfejlesztési szakemberek mellett gyakran a helyi elit, illetve a különféle érdekvédelmi, szakmai és civil szervezetek is tevékeny részesei a forrásokért folytatott versengésnek, s ennek jegyében olykor új rurális tradíciókat alkotnak meg.¹⁷ Véleményem szerint a kötet címében foglalt „modernizációs törekvések” jelzős szerkezet napjainkban már nehezen értelmezhető az említett folyamatok és a gazdaságpolitikai környezet figyelembevételével.

A kötet – fentebb már bemutatott – alapkoncepciójából és persze a magyar néprajztudomány hagyományos kérdésfelvetéséből adódóan a jelen folyamatait a múlt, a(z) (utó)paraszti hagyományok felől közelítik meg. Ha az alapvető fogalmak¹⁸ újra- vagy továbbgondolására a kötet szerzői és szerkesztői nem is vállalkoztak, a tanulmánygyűjtemény elvitathatatlan érdeme, hogy az írások egy része rendkívül érzékletes „helyzetjelentést” ad egyes, vidéken élő, a mezőgazdasági termeléshez valamilyen formában kötődő lokális közösségek gazdasági lehetőségeiről. A szerzők bemutatták és elemezték a rendszerváltást követő gazdasági-társadalmi átalakulás életmódformáló hatásait, rávilágítottak a „hagyományos” értékrend, norma- és szabályrendszerek erodálódása mellett, annak ellenében máig tetten érhető élet- és gazdaságvezetési stratégiák, kulturális elemek továbbélésére.

A konferencia, illetve a könyv megjelenésének időpontja akár szimbolikusnak is tekinthető, hiszen Magyarország a kettő között eltelt időszakban, 2004. május 1-jén vált az Európai Unió tagjává. A jövő egyik nagy kérdése, hogy uniós tagságunk miként befolyásolja (befolyásolja-e érdemben) a vidéki népesség megélhetési lehetőségeit, gazdasági helyzetét – azaz végső soron polgárosodását. Itt nem csupán a földtulajdon-szerkezet, illetve a támogatások mértékének és feltételrendszerének alakulására gondolok, hanem arra is, hogy az EU fejlesztéspolitikájának a vidékfejlesztés, a regionális felzárkóztatás hangsúlyos eleme. Akárhogy is alakulnak a dolgok, az etnográfának a jelenkutatás, a kortárs folyamatok dokumentálása fontos feladata. Különösen akkor, ha ezt a munkát folyamatos együttgondolkodás, a néprajztudomány kérdésfelvetéseinek esetleges újrafogalmazása, valamint más társadalomtudományok képviselőivel történő konstruktív párbeszéd jellemezné.

JEGYZETEK

1. Azaz csupán az utóbbi néhány évben formálódtak olyan programok, amelyek az ilyen típusú vizsgálatokhoz anyagi háttérrel, a kutatók számára publikációs lehetőséget biztosítanak. A *Rendszerváltás Magyarországon* című projekt mellett – a teljesség igénye nélkül – mindenképpen megemlítendő a Varsány. *Egy észak-magyarországi falu megismételt társadalomnéprajzi vizsgálata* című OTKA-program vagy a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum NKFP-támogatással megvalósuló muraszemenyei kutatása.
2. Az MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézetében vagy a csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központjában folyó kutatások ismertetésére ezen írás keretei között nem vállalkozhattam, mint ahogy a Néprajzi Múzeum kiadványaiban (MaDok-füzetek, Tabula könyvek) megjelent fontos publikációkra is csupán jelzésszerűen szeretnék utalni.
3. A *Rendszerváltás Magyarországon* sorozat harmadik néprajzi kötete *Ünnepek, ünneplés tegnap és ma* (munka)címmel előkészítés alatt áll (szerkesztő Schwarcz Gyöngyi és Tátrai Zsuzsanna).
4. Szuhay 1993 és tanulmánya a kötetben.
5. Különösen hangsúlyos ez a szempont Kemény Márton, Bali János és Lendvai Kepe Zoltán írásában.
6. Az előbbiek mellett lásd még Rácz Kata tanulmányát.
7. Példa erre Sárkány Mihály, illetve Schwarcz Gyöngyi cikke, illetve G. Szabó Zoltán és Lendvai Kepe Zoltán írása, akik dolgozatukban egy-egy családi gazdaságot vesznek górcső alá.
8. Az általa „lavírozási technikáknak” nevezett (105. p.) stratégiák egész sorát mutatja be a kötetben Lovas Kis Antal.
9. Molnár Ágnes a kiskanizsai „sáskák” körében a gyermekszám radikális csökkenéséről, a jól képzett emberek elvándorlásáról, a hagyományok iránti fokozódó közömbösségről számol be. Szabó Piroska, illetve a Balogh Balázs – Fülemlé Ágnes szerzőpáros a vasárnapok ünnepi – és ezáltal a közösségi kohéziót erősítő – funkciójának gyengülésére hívja fel a figyelmet. Több kutató is említi, hogy a mezőgazdaság csökkenő jövedelmezősége miatt a családok egy része egyszerűen felhagyott a gazdálkodással, sok új földtulajdonosnak nem is kell az a földdarab, amiért néhány évvel ezelőtt küzdött. A földek parlagon hagyásának terjedő gyakorlata végső soron szintén a(z) (utó)paraszti értékrend elsoványodását mutatja.
10. Bondár Anita és Takács András a székelyek kilencvenes években tömeges méreteket öltő magyarországi munkavállalásának társadalmi és kulturális hatásait, Biczó Gábor pedig a gyimesi idősebb generációk helyzetének igen szélsőséges esetét írja le. Ugyancsak az idősek családon belüli státusának leértékelődése áll Turai Tünde dolgozatának középpontjában.
11. Fülöp Hajnalka írásában például a megélhetési stratégiák települési szintű feltérképezése legalább akkora hangsúlyt kap, mint az első fejezet néhány írásában, Jávor Kata dolgozata viszont inkább az értékek és preferenciák átalakulására koncentrálnak.
12. Molnár Mária Tinnyén, Kiss Réka pedig Budajenőn folytatott kutatásokat, azonos OTKA-program keretében.
13. Lásd Bégány Márta írását a Debrecen melletti Sámsonkertről.
14. Szuhay Péter a már említett dolgozatában az elnéptelenedő aprófalvakba beköltöző roma családok (utó)parasztsodásának esélyeit latolgatja.
15. Szóke Annamária Somogyacsán vizsgálta a „gyöttmentek” és az őslakosok együttélését.
16. Lásd Szarvas Zsuzsa írását az alsópáhoki Kolping-hotelről. A turizmus kérdéskörét a kötet más szerzői is érintik, de általában csak mint kiegészítő tevékenységet.
17. A kötetben egyedül Illés Péter vállalkozik arra, hogy egy helyi szervezet közösségformáló szerepét és fejlesztési törekvéseit, sőt eredményeit bemutassa.
18. Az európai agrárszociológia és tudományos diskurzus egyik legaktuálisabb kérdése a történeti parasztság arculatvesztésének, felszámolásának társadalomtörténeti értelmezése. A „paraszt-

talánítás” vagy „(el)parasztiatlanodás” (*depeasantisation*) és a „poszttradicionális” vidék lehetséges megközelítési módjait magyar nyelven Kovách Imre foglalja össze, aki egyúttal hazánk rurális térségeinek társadalomfejlődési sajátosságait is felvázolja (Kovách 2003). Vitaindító írásának alaptétele, hogy a történeti parasztság már nincs jelen a magyar társadalomban, és ha vannak is olyan jelek, amelyek a kisüzemi, családi mezőgazdasági termelés újraéledéséről tanúskodnak, azok nem köthetők a paraszti minőség (újra)feltűnéséhez. A „paraszt” fogalom és a „parasztatlanítás” jelenségének értelmezése három szinten lehetséges és szükséges: strukturális (azaz a parasztság mint történelmi osztály felszámolódása mentén), társadalmi (vagyis a gazdálkodás funkciójának változása szempontjából) és kulturális dimenzióban. Kovács Imre felvetéseire a *Századvég* folyóirat következő számában Benda Gyula, Gyáni Gábor, Harcsa István és Laki László reflektált.

IRODALOM

GYENES ANTAL

1986 „Munkások” és „parasztok” a mezőgazdasági termelőségvetkezetekben. *Valóság* 4:26–35.

JUHÁSZ PÁL

1986–1987 Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc* 4(1):5–18.

1999 Parasztok és farmerek. *In* A vidéki társadalom változásai. Kárpáti József, szerk. 261–278. Szolnok: Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola.

KOVÁCH IMRE

1988 Termelők és vállalkozók. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. /Rétegződésmo-
dell vizsgálat, 9./

2003 A magyar társadalom „parasztatlanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég* 2:41–65.

LAKI LÁSZLÓ

1997 A háztájizás tegnap és ma. (A problémáról egy empirikus kutatás kapcsán.) *Szociológiai Szemle*
1:39–62.

MÁRKUS ISTVÁN

1979 Nagykőrös. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

1991 Az ismeretlen főszereplő. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

SZELÉNYI IVÁN

1992 Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SZILÁGYI MIKLÓS, SZERK.

2002 Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999. Budapest: MTA Néprajzi Kutató-
intézet – MTA Társadalomkutató Központ. /Rendszerváltás Magyarországon – műhelytanul-
mányok./

SZUHAY PÉTER

1993 Utóparasztosodó cigányok az észak-keleti magyarországi régióban. *Phralipe* 1:13–15.